

SVASTICS Carmen

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar,
Általános Gyógypedagógiai Intézet
svastics.carmen@barczi.elte.hu
<https://orcid.org/0000-0001-8277-8462>

KÓRODI Edit

euJobs HR-Group
edit.korodi@eujobshrgroup.hu

CSILLAG Sára

Budapesti Gazdasági Egyetem, Pénzügyi és Számviteli Kar
csillag.sara@uni-bge.hu
<https://orcid.org/0000-0002-5925-1723>

GYÓRI Zsuzsanna

Budapesti Gazdasági Egyetem, Pénzügyi és Számviteli Kar,
Fenntarthatóság Gazdasági és Társadalmi Hatásai Kiválósági Központ
gyori.zsuzsanna@uni-bge.hu
<https://orcid.org/0000-0002-2713-5576>

HIDEGH Anna Laura

Budapesti Corvinus Egyetem, Vezetéstudományi Intézet
anna.hidegh@uni-corvinus.hu
<https://orcid.org/0000-0001-6510-0748>

<https://doi.org/10.31287/FT.hu.2024.2.6>

A tanulmány megjelenése: 2024. december 15.

A tudás hatalom?

Formális, nem-formális és informális tanulás a fogyatékossgal élő vállalkozók életútjában

Absztrakt

A fogyatékossgal élő vállalkozók vállalkozói kompetenciái számos szempont szerint kategorizálhatók és írhatók le. Jellemzően személyes és a vállalkozás működéséhez szükséges kompetenciákat takarnak, melyek formális, nem-formális és informális tanulási folyamatok eredményeként jönnek létre. Kutatásunkban 29, fogyatékossgal élő vállalkozóval készített interjúk alapján úgy találtuk, hogy a sikeres vállalkozáshoz szükséges a közoktatásban megélt integrációs tapasztalat, a szakmai készségek intézményes tanulás során való megalapozása (pl. felsőfokú tanulmányok), de legalább ennyire jelentősek az ezen kívüli, nem-formális tanulás során szerzett készségek (pl. sport, kórus) és munkatapasztalat, valamint az informális tanulásnak tekinthető élettapasztalat. További fontos tényező a támogató nevelő, tanár vagy edző jelenléte, valamint a támogatott pályaaorientáció.

Kulcsszavak: fogyatékossgal élő vállalkozók, pályaaorientáció, vállalkozói kompetenciák, formális, nem-formális és informális tanulás.

Is knowledge power? Formal, non-formal and informal learning in the careers of entrepreneurs with disabilities

Abstract

The entrepreneurial competencies of entrepreneurs with disabilities can be categorized and described according to many aspects. These typically cover personal competences and competences necessary for the operation of the business, which are the result of formal, non-formal and informal learning processes. Based on interviews with 29 entrepreneurs with disabilities, in our research we found that successful entrepreneurship requires integration experience in public education, the establishment of professional skills in institutional learning (e.g., higher education), but equally important are the skills acquired through non-formal learning (e.g., sports, choir) and work experience, as well as 'life-experience' that can be considered informal learning. Further important factors are the presence of a supportive educator, teacher or coach, as well as supported career guidance.

Keywords: entrepreneurs with disabilities, career guidance, entrepreneurial competences, formal, non-formal and informal learning.

A tudás hatalom?

Formális, nem-formális és informális tanulás a fogyatékossgal élő vállalkozók életútjában

1. Bevezetés

Az olyan munkaerő-piaci kihívások, mint a hátrányos megkülönböztetés, az érintettek alacsony mobilitása és képzettségbeli hiányosságai, a megfelelő munkakör hiánya vagy a korlátozott előmeneteli lehetőségek, a fogyatékossgal élő embereket az alkalmazotti munkavállalás helyett a vállalkozóvá válás irányába terelhetik (Csillag et al., 2018; Prókai & Szerepi, 2017; Yamamoto et al., 2012). Bár a fogyatékossgal élő vállalkozókról többek közt a gazdasági (ld. önfoglalkoztatás/vállalkozás/mikrovállalkozás) és fogyatékossgához kapcsolódó (ld. fogyatékos/megváltozott munkaképességű) terminológiai bizonytalanságoknak köszönhetően még mindig kevés a megbízható globális és nemzeti adat (Kitching, 2014; Pagán, 2009; Renko et al., 2016), a legtöbb európai országban az önfoglalkoztatás arányaiban magasabb a fogyatékossgal élő emberek körében (Pagán, 2009).

Írásunkban a vállalkozási és a fogyatékossgügyi szakirodalomban is marginalizált témáról van szó: arra keressük a választ, hogy milyen formális tanulmányok (pl. oklevél, szakképesítés), illetve milyen nem-formális (pl. zene- vagy sportoktatás, munkahely) vagy informális (pl. mindennapi élet) tanulási folyamat alakította a fogyatékossgal élő vállalkozók pályaválasztását és későbbi karrierútját (Komenczi, 2001), valamint mely személyes készségek és kompetenciák voltak szükségesek a vállalkozóvá váláshoz. Célunk azon intézményi és azon túli, személyes, valamint közösségi tényezők feltárása, amelyek elősegítették a vállalkozói kompetenciák kialakulását, megerősödését és fejlődését – vagy hiányuk esetén ezek megszerzé-

sére motiválták a vállalkozót –, és amelyek végül egy sikeres vállalkozói karrierhez vezettek.

2. Elméleti háttér

Az Európai Unió *Vállalkozás 2020 Cselekvési Terve* szerint a vállalkozói gondolkodásmód „az egyének azon képessége, hogy az ötleteket cselekvésre fordítják” (Európai Bizottság, 2013, p. 6). Az ún. EntreComp kutatás a vállalkozói kompetenciát komplex keretrendszerként azonosította, egy olyan transzverzális kompetenciaként, amely az élet minden területén érvényesül, a személyes fejlődés előmozdításától, az aktív társadalmi szerepvállaláson és a munkaerőpiacra való belépésen át a (kulturális, társadalmi vagy kereskedelmi értéket képviselő) vállalkozások indításáig (Bacigalupo et al., 2016).

Vállalkozói kompetencia alatt azon személyes jellemzőknek, készségeknek, ismereteknek és attitűdöknek az alkalmazási képességét értjük, amely által hatékonyan teljesíthetőek a vállalkozás indításának és működtetésének komplex feladatai (Csillag et al., 2020). Bár a szakirodalom bővelkedik a vállalkozói tulajdonságok, személyiségjegyek és kompetenciák felsorolásában, melyek a sikerhez szükségesek, ezen tipológiák ugyanakkor sokszínűek, és számos átfedést és ellentmondást mutatnak (Lukovszki, 2017; Vecsenyi & Petheő, 2017). A források jellemzően megkülönböztetik a személyes tulajdonságokat (pl. énhatékonyság, pozitív attitűd), a társadalmi és funkcionális ismereteket, illetve azok alkalmazási képességét (Bagheri & Abbariki, 2017; Csillag, Győri et al., 2019). Míg egyes definíciók szerint a magas érzelmi intelligencia (pl. problémák helyett a lehetőségek meglátása a nehézségekben, függetlenség, tudásvágy, a bizonytalanság elfogadása, fejlődésre való törekvés, felelősségérzet, kitartás), addig más felosztásban a kockázatkezelési hajlandóság, a döntéshozatali képesség, a lehetőség felismerésének képessége, az innovációs, kommunikációs és team-építési képességek (Angyal, 2023), a korábbi munkatapasztalat (Csillag et al., 2020), a szakértelem (pl. cél- és eredményorientált gondolkodásmód, vezetési és szervezési készségek), valamint a vállalkozói készségek és ismeretek (pl. kapcsolat- és hálózatépítés, kockázatvállalás, versenyszellem) a legfőbb döntő tényezők (Csákné Filep et al., 2023; Revita Alapítvány, 2019). A különböző csoportosításokat foglaltuk össze az 1. táblázatban.

A szükséges tulajdonságok meghatározásának nehézségéhez járulhat hozzá az is, hogy a vállalkozói kompetenciák jellege, befolyása, alkalmazása és eredményei eltérőek lehetnek a vállalkozási folyamat különböző lépéseiben és a különböző kontextusokban is. Kutatások azt mutatják, hogy különbség lehet a kis-, közepes és nagyvállalati szektorban attól függően, hogy a vállalkozás mely szakaszában van, vagy hogyan alakul a vállalkozás környezete és ökoszisztémája (Csillag et al., 2021; Kyndt & Baert, 2015; Mitchelmore et al., 2014; Wu, 2009). Egy további szempontrendszer az egész életen át tartó tanuláshoz szükséges kulcskompetenciák európai referenciakerete, ebben a vállalkozói kompetencia egy aktív és egy passzív összetevőből áll: a sikeres vállalkozó egyszerre törekszik a változás kiváltására, és képes elfogadni, támogatni és alkalmazni a külső tényezők által kiváltott újításokat (Demeter, 2009).

A vállalkozói készségek és kompetenciák további fontos ismérve, hogy fejleszthetők, vagyis tapasztalat vagy képzés révén elérhetők, megszerezhetők és bővíthetők (Dhar & Farzana, 2017; Wagener et al., 2008). Ezért a vállalkozással kapcsolatos tudás átadása és készségek fejlesztése releváns kérdéssé válik a vállalkozói környezetben (Galvão et al., 2020). A képzés az innováció és az üzleti fenntarthatóság szempontjából is fontos, hiszen olyan eszközöket biztosít az egyén számára, amelyek segítik őt a hatékony üzleti döntések meghozatalában (Botella-Carrubi et al., 2022). A vállalkozásoktatással kapcsolatban Draksler és Sirec (2021) szerint kettős célkitűzést érdemes szem előtt tartani: egyrészt a vállalkozói kompetenciák elsajátítását, melyben a hagyományos, formális oktatás kevésbé tűnik hatékonynak, másrészt a pozitív vállalkozói szándék elmozdítását, mely a képzés gyakorlati aspektusaira, a tapasztalati és informális tanulásra helyezi a hangsúlyt.

A vállalkozói kompetenciákra és azok fejlesztésére vonatkozó szakirodalom többnyire a többségi vállalkozókra fókuszál (Hwang & Roulstone, 2015), a fogyatékossgal élő vállalkozók tudásával és kompetenciáival kapcsolatos empirikus kutatások ritkák (Bagheri & Abbariki, 2017; Renko et al., 2015). A szűknek mondható szakirodalom visszatérő megállapítása, hogy személyes szinten ezen vállalkozások komoly hátránya a szakmai képzettség és az üzleti, jogi és pénzügyi ismeretek hiánya, ami ugyanakkor nem feltétlenül befolyásolja a pozitív vállalkozói szándékot (Muñoz et al., 2020).

A témában végzett korai tanulmányok elsősorban a személyiségjegyeket és -jellemzőket vizsgálták, mivel azonban ezeket statikusnak értelmezték, az üzleti teljesítmény és siker magyarázatához csak korlátozottan használhatók. Alapvetőnek tekinthető kutatásukban Bagheri és Abbariki (2017) a fogyatékossgal élő vállalkozók vállalkozói kompetenciájával kapcsolatos személyes és funkcionális kompetenciákat különítették el. Míg a személyes kompetenciák közé sorolják a megfelelő hozzáállást (pl. képessé tevés, kompetensnek való mutatkozás), a vállalkozói énhatékonytságot (pl. problémamegoldás) és olyan, a tanulással kapcsolatos képességeket, mint a kitartás, a tanulástervezés és a tanulási lehetőségek keresése, addig a funkcionális kompetenciák közt a vállalkozói kompetenciák (pl. innováció, lehetőségek felismerése, vezetés), az elköteleződés (pl. minőség, célok, fogyatékossgal élő emberek közössége) és a társas készségek (pl. hálózátépítés) szerepelnek. Összességében a vállalkozói kompetenciát feladat- és kontextusfüggő fogalomként értelmezik, ami a fogyatékossgal élő vállalkozóktól is a vállalkozói feladataik és szerepeik mentén követel meg a nehézségek és kihívások kezeléséhez szükséges üzleti ismereteket és készségeket. A szerzők hangsúlyozzák, hogy fontos lenne megérteni és megismerni, hogy milyen képzési csatornák és pedagógiai módszerek képesek hatékonyan fejleszteni ezeket a kompetenciákat, különösen a fogyatékossgal élő vállalkozók énhatékonytságát.

1. TÁBLÁZAT. Vállalkozói kompetenciák a szakirodalomban (forrás: saját szerkesztésű ábra)

	Személyes tulajdonságok	Társadalmi /funkcionális ismeretek	Az előzőek alkalmazási képessége
Általános vállalkozói szakirodalomban	énhatékonyság, pozitív attitűd (Bagheri & Abbariki, 2017; Csillag, Győri et al., 2019) magas érzelmi intelligencia (problémák helyett a lehetőségek meglátása a nehézségekben, függetlenség, tudásvágy, a bizonytalanság elfogadása, fejlődésre való törekvés, felelősségérzet, kitartás) (Angyal, 2023)	vállalkozói készségek és ismeretek (Bagheri & Abbariki, 2017; Csillag, Győri et al., 2019) kockázatkezelési hajlandóság, döntéshozatali képesség, lehetőség felismerésének képessége, innovációs, kommunikációs és teamépítési képességek (Angyal, 2023) vezetési és szervezési készségek (Csillag et al., 2020)	szakértelem (cél- és eredményorientált gondolkodásmód) (Bagheri & Abbariki, 2017; Csillag, Győri et al., 2019) korábbi munkatapasztalat (Csillag et al., 2020)
Fogyatékossgal élő vállalkozók szakirodalmában	megfelelő hozzáállás, vállalkozói énhatékonyság, kitartás, a tanulástervezés és a tanulási lehetőségek keresése (Bagheri & Abbariki, 2017)	vállalkozói kompetenciák (innováció, lehetőségek felismerése, vezetés), társas készségek (pl. hálózat-építés) (Bagheri & Abbariki, 2017)	elköteleződés (minőség, célok, fogyatékossgal élő emberek közössége) (Bagheri & Abbariki, 2017)
Releváns tényezők	élethosszig tartó tanulás európai rendszere – aktív kompetencia: törekvés a változás kiváltására, passzív kompetencia: képesség a külső tényezők által kiváltott újítások elfogadására, támogatására és alkalmazására (Demeter, 2009) életszakasz, illetve ökoszisztéma hatása (Csillag et al., 2021; Kyndt & Baert, 2015; Mitchelmore et al., 2014; Wu, 2009) képzés, fejlesztés, informális tanulás is, gyakorlati tudás, inspiráció, motiváció (Dhar & Farzana, 2017; Wagener et al., 2008; Bagheri & Abbariki, 2017; Csákné Filep et al., 2023)		

A fogyatékossgal élő vállalkozók kompetenciafejlesztésével kapcsolatban végzett kutatások összhangban állnak a többségi kutatások eredményeivel (Klangboonkrong & Baines, 2022; Muñoz et al., 2019). Dakung és munkatársai (2022) szerint a vállalkozásoktatás és annak jól megválasztott tananyaga és pedagógiája a vállalkozói aktivitás fontos előjelezője. A vállalkozásoktatás fontos ismérve, hogy a diákok figyelmét a gyakorlati kérdésekre irányítja, és képes növelni önbizalmukat és kockázatvállalási képességüket a vállalkozásindításban. Az olyan tanítási módszerek, mint a hallgatók inspirálása, a hozzáférhetőség biztosítása vagy a lelkesedés megerősítése igazoltan javítja a diákok vállalkozói aktivitását (Csákné Filep et al., 2023).

3. Módszertan

Tanulmányunk kvalitatív kutatási módszert alkalmaz, amelyet általában összetett és sokrétű társadalmi jelenségek vizsgálatára használnak, mint például a fogyatékossgal élő vállalkozókkal kapcsolatos korábbi tanulmányok (Ashley & Graf, 2018; Jammaers et al., 2016, 2021).

A hógolyó mintakiválasztási stratégiát (Silverman, 2008) követtük, melynek során huszonkilenc félig strukturált interjút készítettünk. Jelen kutatásba azon fogyatékossgal élő, fő vagy mellékállású társas/egyéni vállalkozókat vontuk be, akik legalább hároméves vállalkozói tapasztalattal rendelkeztek, és/vagy legalább három alkalmazottjuk volt az interjú időpontjában. Megváltozott munkaképességű státusz vagy alkalmazott foglalkoztatása nem volt feltétel (Csillag, Györi, Kóródi et al., 2020; Svastics et al., 2023).

A kutatásba a különböző érdekelt felek (pl. rehabilitációs ügynökségek, fogyatékossgal foglalkozó érdekképviselői szervezetek stb.) ajánlásai alapján vontunk be interjúalanyokat. Annak ellenére, hogy igyekeztünk változatos mintát létrehozni, a huszonkilenc vállalkozó közül csak nyolc nő szerepel a kutatásban, és egy halláskárosodással, valamint egy mentális egészségügyi problémával élő személyt leszámítva a minta a nemzetközi trendeket követi, és elsősorban mozgás- és látássérült vállalkozókat tartalmaz (Ashley & Graf, 2018; Bagheri et al., 2015). A résztvevők országosan helyezkedtek el, és tevékenységi körük magában foglalta az informatikai szolgáltatásokat, a kereskedelmet, az építőipart és építészetet, a rendezvényszervezést és vendéglátást, a mezőgazdaságot, a reklámpipart, a számvitelt, a ruhaipart stb. A 2. táblázat háttérinformációkat tartalmaz a vállalkozókról és tevékenységi területeikről.

2. TÁBLÁZAT: A KUTATÁSI MINTÁBA BEVONT VÁLLALKOZÓK LISTÁJA
(FORRÁS: SAJÁT SZERKESZTÉSŰ ÁBRA)

Személy (álnév)	Életkor (interjú időpont- jában)	Végzettség	Fogyatékos- ság típusa	Fogyatékossg kialakulása	Iparág, foglalkozás	Vállalkozói tevékenység kezdete
Ottó	41	felsőfokú	mozgássérülés (para)	baleset következté- ben sérült (2002)	orvosi kellék-gyártás	2007
Viktor	56	felsőfokú szakképzés	látássérülés (vak)	veleszületett, de fokozatosan romlik, az utóbbi 15 évben vak	építőipar, projektmenedzs- ment	1989
Bence	42	felsőfokú	mozgássérülés (tetra)	baleset következté- ben sérült (2002)	számítástechni- kaszabadidő-, sport-, rendez- vényszervezés	2004
Róbert	33	felsőfokú	mozgássérülés (tetra)	baleset következté- ben sérült (2005)	vendéglátás, kereskedelem	2004
Roland	42	felsőfokú	látássérülés	veleszületett, de fokozatosan romlik	számítástechnika szoftverfejlesztés	2004
Rebeka	36	felsőfokú	látássérülés (vak)	veleszületett	kereskedelem	2008
Richárd	60	felsőfokú szakkép- zés	mozgássérülés	baleset következté- ben sérült (1994)	számvitel, ruhaipar	1989
Antal	26	felsőfokú	látássérülés (vak)	veleszületett	számítástechnika	2016
Tamás	40	felsőfokú	mozgássérülés	baleset következté- ben sérült (2004)	autókereskedé- lem, mezőgaz- daság, építőipar	2014 (2000)

Személy (álnév)	Életkor (interjú időpont- jában)	Végzettség	Fogyatékos- ság típusa	Fogyatékos-ság kialakulása	Iparág, foglalkozás	Vállalkozói tevékenység kezdete
Ágoston	70	felsőfokú	mozgássérülés (para)	baleset következté- ben sérült (1978)	tervezés, építő- ipar, reklámpar	1999
Ábel	47	felsőfokú	látássérülés (vak)	betegség követ- kezménye, fokoza- tosan romlik	jogász, sportedző	1997 (2019)
Vince	50	felsőfokú	mozgássérülés	baleset következté- ben sérült (2007)	tanár, tánctanár, motivációs előadó	2001
Maja	29	felsőfokú szakkép- zés	látássérülés	veleszületett, de fokozatosan romlik	masször	2013
Levente	42	középfokú	mozgássérülés	baleset következté- ben sérült (2006)	kereskedelem (elektronikus eszközök)	2016
Marcell	55	felsőfokú	mozgássérülés	baleset következté- ben sérült (2001)	filmrendező	2003
Lilla	49	felsőfokú	látássérülés (vak)	veleszületett	masször	2007
Adél	51	középfokú	krónikus betegség, mentális panaszok	betegség követ- kezménye, fokoza- tosan romlik	ruhaipar	2018
Bea	64	felsőfokú	látássérülés (vak)	betegség követ- kezménye, fokoza- tosan romlik	nyelvtanár	2001
Jakab	64	felsőfokú	mozgássérülés (para)	gyermekbetegség következménye	takarítás	1987
Rita	50	felsőfokú	látássérülés (vak)	betegség követ- kezménye (16 éves korban)	szervezettef- lesztési tanácsadó	2010
Detre	40	felsőfokú	mozgássérülés (para)	veleszületett, de fokozatosan romlik	fogyatékos-ság- ügyi tanácsadó	1989
Milán	43	felsőfokú	látássérülés	veleszületett, de fokozatosan romlik	számítástechnika- tanácsadó, tréner	2005
Emma	41	felsőfokú	látássérülés (vak)	betegség követ- kezménye (12 éves korban)	blogger, tréner, könyvkiadás	2010
Valter	40	felsőfokú	látássérülés (vak)	gyermekbetegség következménye	jogi tevékenység	2004
Gréta	50	felsőfokú szakkép- zés	mozgássérülés	betegség követ- kezménye, fokoza- tosan romlik	orvosikellék- kereskedelem	2012
Vendel	50	felsőfokú	mozgássérülés (tetra)	baleset következté- ben sérült (1993)	kereskedelem, vendéglátás, sportesemény- szervezés	2002
László	55	felsőfokú szakkép- zés	hallássérülés (siket)	veleszületett, de fokozatosan romlik	számítástechnika	2016
Miklós	45	középfokú	mozgássérülés	baleset következté- ben sérült (2007)	pék, orvosikellék- kereskedelem	2000
Dominik	67	felsőfokú	látássérülés (vak)	orvosi műhiba következménye (2007)	coach	2015

Az interjúk hossza egy és három óra között volt. Az interjú első, strukturálatlan fele a vállalkozó élettörténetéről szólt, a második rész nyitott kérdéseket tartalmazott. Az interjúkat rögzítettük, róluk szó szerinti átiratok készültek. A résztvevők anonimitását álnevek használatával biztosították. A tájékozott beleegyezést az interjú előtt szereztük meg, mivel a válaszadókat tájékoztattuk tanulmányunk céljáról és a részvétel lehetséges kockázatairól (Kvale, 2007). Az adatelemzést az értékelési megbízhatóság érdekében kutatópárokból, az NVivo 12 szoftver alkalmazásával végeztük. Ennek során először az interjúk életút részében a 'tanulmányok' főként továbbkódolása következett az 'iskolák', 'iskolán kívüli képzések', 'példaképek és inspirációk', 'pályaválasztás', valamint a 'tanulással kapcsolatos élmények és érzések' alkódok mentén. A lent bemutatott eredmények a tematikus elemzés során kapott mintázatokat mutatják.

4. Eredmények

Bár a vállalkozói életutak széles spektrumon helyezkedtek el a motivációkat, a lehetőségeket, a családi hátteret, az ipari szektort vagy méretüket tekintve, néhány közös, a vállalkozói kompetenciákra vonatkozó mintázat kirajzolódott az interjúkból. Az alábbiakban azon tanulással, készségfejlesztéssel kapcsolatos témákra fókuszálunk, amik kifejezetten a vállalkozók szakmai képzéséhez és vállalkozóvá válásához köthetők, és amely tudások és készségek az interjúalanyok szerint egy sikeresnek mondható üzleti szerepvállaláshoz szükségesek. Ennek nyilvánvaló előfeltételeire, mint amilyen a személyes hozzáállás, az önbizalom, az önismeret, a tanuláshoz, fejlődéshez, önképzéshez való pozitív hozzáállás, vagy a munkavégzéshez szükséges önálló életvitel kialakítása és fenntartása, most nem térünk ki.

4.1. Integrációs tapasztalat

A vállalkozók vagy már korai, általános iskolai tanulmányaik során, vagy legkésőbb középiskolai tanulmányaik idején megtapasztalták a többségi iskolák elvárásait. „Abban az időben, még ugye a fogyatékos gyerekeknél a szegregált oktatás volt a jellemző, tehát a vakok iskolájába jártam hét és fél évig, utána jött az az ötlet, hogy esetleg az általános iskolának az utolsó 1-2 osztályát, azt járhatnám a látók között. ... A szüleim részéről azért merült fel, mert az alsó tagozatban ez az iskola, ez nagyon erős volt, felsőben viszont nem annyira, és hát esetleg ugye a továbbtanuláshoz nem lesz jó, ha nem kapok egy picit erősebb hátteret” (Valter). Az integrált környezet sok esetben a minőségi oktatást jelentette, ami a továbbtanuláshoz és a többségi társadalmi életmódba való szocializációhoz is hozzásegítette a speciális szükségletű gyerekeket. Az integrációba való átmenetet kezdeményezhette a környezet, ami a gyermeket alkalmasnak ítélte a nehézségekkel való megbirkózásra. „Merthogy elég jó tanuló voltam, tehát hogy kinézték belőlem, hogy ezt meg lehetne próbálni” (Valter). Előfordult azonban, hogy maga a gyermek szorgalmazta: „Oda jártam négy évig (szegregált iskolába), aztán ... bennem mindig is késztetés volt a továbblépésre, a kihíváskeresésben, tehát én ötödiktől elmentem integrációba” (Antal).

A sikeres integrált tanulási tapasztalatból fakadó előnyök számos formában megjelentek a vállalkozók életében. Ilyen lehet a fejlett kommunikációs és szociális készségek megléte, vagy a baráti kapcsolatok, hálózatok kialakítása. *„Segítettek a csoporttársak, meg mindenki, ... nekem ez a része ment, tehát ez a social life, hogy barátok voltak, az ilyen párkapcsolati dolgok is valahogyan mentek, mert nem voltam különösen szép, de viszonylag magabiztos. Nagyon sok barátságot kötöttem, nagyon vibráló, nyílt életet éltem, tehát abszolút nem gátolt ez (látássérülés) engem abban, hogy például színházba járjak”* (Bea). Egy további előny, hogy az integrált iskolai vagy társas tevékenységek révén olyan többségi társadalmi normákat ismeretek meg az interjúalanyok, amik a személyiségfejlődésükben is meghatározóak voltak. *„Én azt hiszem, hogy tőle [énektanártól] tanultam meg, hogy a közönség arra nem kíváncsi, hogy jajj, szegény sérült, simogassuk meg. Ugye ez jellemző, tehát hogy mondjam, nincsenek elvárások. Kinyitom a számat, már megtapsolnak, nagyon könnyű teljesíteni bármit”* (Emma). A többségi társadalmi elvárásoknak való kitettség képes volt felülmúlni a sajátos nevelésű gyermekek oktatásában sokszor megjelenő alacsony elvárásokat, és magasabb teljesítményre sarkallta a vállalkozókat.

Az integrált oktatás sok esetben jelentett ugyanakkor jelentős kihívást is. Jellemző, hogy a vállalkozók gyerekként sokszor egyedül érezték magukat. Tapasztalataik alapján hiányoztak az integráció alapvető feltételei is, mint amilyen az egyetemeken ma a fogyatékoságügyi koordinátorok hálózata vagy a célzott támogatások rendszere. *„Akkoriban még ilyen, hogy fogyatékkal élők referense, az egyetemen nem volt, mert csak én voltam fogyatékkal élő ott, tehát akkoriban ez még ritka, mint a fehér holló, állapot volt”* (Bea).

További nehézség volt, különösen látássérültek számára, a képzéshez, tananyagokhoz való hozzáférés. *„A jogi egyetemet nem summa cum laude, hanem cum laude végzettséggel fejeztem be, ami természetesen már a tankönyvhiálynak köszönhető. ... Diktafonnal vettem föl az előadások anyagát, a törvények megvannak word dokumentumban, azt föl tudta olvasni a képernyőolvasó szoftver, és hát, amit nem szoktak szeretni a tanárok, de az évfolyamtársaim kidolgozták a tételeket, és akkor azt word formátumban megkaptam. Így mentem vizsgáról vizsgára”* (Ábel).

4.2. A vállalkozáshoz szükséges tudás és készségek elsajátítása

Az intézményes oktatás szerepe a vállalkozói készségek elsajátításában

A vállalkozáshoz szükséges üzleti tudást és készségeket az interjúalanyok kisebb arányban tanulták formálisan, oktatási és képzési intézményekben. Ez a célzott, tudatos pályaválasztás elsősorban a szerzett fogyatékosággal élő és/vagy vállalkozói családba született személyek esetében volt jellemző. *„Vállalkozói ismeretek még szakközépben volt. Tanultam statisztikát, marketinget. Könyvvitelt, már azt sem tudom nagyon, miket”* (Tamás). A szaktudás sok esetben ugyanakkor elengedhetetlen a vállalkozás indításakor, és ebben fontos támpont volt a középiskola. *„A szakközépiskola, az rengeteget adott. Középfokú végzettséget adott eleve. Megvolt az alap, utána már nagyon könnyű építkezni. Tehát ugye ahogy fejlődött a technológia, azokba mindig benne voltam, és ezáltal össze tudtam szedni azt a tudást”* (Roland).

Több vállalkozó kritikus az oktatási intézményekben zajló képzéssel kapcsolatban. Van, aki szerint az iskolai képzés Magyarországon elavult, az egyetemi szint különösen le van maradva a világszínvonalától, amit csak önképzéssel lehet behozni. Mások a tanárok felkészültségét kifogásolták, ami a felsőoktatás nagymértékű átalakításából, a képzések átstrukturálásából is fakadt. Alapvető kérdés a vállalkozók szerint, hogy mit tanít az iskola, és az mennyiben használható az életben. „Valójában [a gyerek] *semmire nem használja az életében azt az információt, amit [az iskolában] megtanul. Nem tanulja meg a logikus gondolkodást. Azt nem tanítják meg neki, hogy hogyan éljen meg, gondolkodjon logikusan. Azt megtanulja, hogyan kell magolni. Vissza tudja mondani betűről betűre, de fogalma nincsen róla, hogy miről szól. Utána ezt folytatja tovább egy középiskolában*” (Levente). Ez nyilvánvalóan nem a fogyatékosághoz kötődő észrevétel, de egy, az életre való nevelést célzó többségi közoktatás a fogyatékosággal élő emberek számára is alap lehetne a további tanulmányokhoz vagy a munka világában való boldoguláshoz.

Mások szerint az iskolai tanulmányok sokszor felületesek, az életben számító, valóban fontos ismeretek és készségek nem az iskolai tananyagban keresendők. A vállalkozáshoz is szükséges kritikai gondolkodás például szintén túlmutat az intézményi, formális tanuláson. „*Az emberben mindig legyen benne egy egészséges kételkedés. Mindig próbáljon a dolgok mögé nézni. Próbálja meg megérteni, hogy mi mitől van, mi mitől mozog. Mit milyen érdekek mozgatnak. Szerintem egy alapvető dolog, és ezt szerintem, ezt nem tudják megtanulni az emberek sehol, mert ilyen oktatás nincsen*” (Levente).

Többekre volt jellemző a formális tanulmányok elutasítása, fontosságuknak megkérdőjelezése. „*Szóval életművész vagyok. Nincs semmilyen formális [végzettségem], hát... Ez a BSc, én ezt 2005-ben kezdtem, 2009-ben abbahagytam*” (Róbert). Akár maga a 'tanulás' fogalma is megkérdőjeleződik, nem egyértelmű, hogy mi minősül valójában annak. „*Igazából talán fura ezt mondani, de én sose szerettem tanulni, de mégis, azt hiszem, mindent megtanultam. Nem foglalkoztatott sose a tanulás, az foglalkoztatott benne, amit szerettem. ... Ezt gyakorlatilag tanulás nélkül is megértettem*” (Detre).

A formális tanuláson túli tényezők szerepe vállalkozói készségek elsajátításában

Egyesek a vállalkozói készségeket ösztönösnek gondolják, ami vagy van, vagy nincs, és nem is tanítható. „*Ha nem jön zsigerből, akkor igazán annyit tehetsz, hogy tanácsot kérsz olyantól, akinek jön zsigerből, és vagy megfogadod, vagy nem*” (Maja). Az ösztönösség megnyilvánulhat például a lehetőségek megragadásában is, ha valaki jókor van jó helyen, és kész kipróbálni magát egy adott munkakörben. „*2008 végére letettem ezeket a vizsgákat, ... és akkor pont futott az alapítványnál egy pályázat, amiben kellett vállalni peres képviselőt is, amit csak ügyvéd csinálhat, és akkor mondtam, hogy mi lenne, hogy ha én megpróbálnám az ügyvédi tevékenységet*” (Valter).

A gyakorlatorientáltság, az életben való megmérettetés kihívásai és a pénzkereset is lehetett az oka annak, hogy a vállalkozók közül többen a formális tanulás helyett inkább a közvetlen munkatapasztalat-szerzést választották. „*A főnökömtől,*

a gmk vezetőjétől lestem el dolgokat. A motivációm az volt, hogy szerettem volna többet keresni, jobban élni. Láttam, hogy megy a dolog, milyen típusú munkákat lehet eladni. Azt tanultam meg, hogy olyan szolgáltatásokat találjon az ember, amire szükség van, ami érdekes lehet mások számára” (Marcell). Ez a meglátás arra hívja fel a figyelmet, hogy a munkaerő-piaci változások, a piaci igények és szükségletek folyamatos alakulása, párhuzamosan a fogyatékossgal élő munkavállaló sérülékeny pozíciójával, újabb és újabb alternatív tanulási pályákat tesz szükségessé az alkalmazkodáshoz.

Az interjúalanyok többsége a vállalkozáshoz szükséges tudást és készségeket fokozatosan, az évek során, leginkább nem-formálisan vagy informálisan sajátította el. „Aztán meg kellett tanulnom a tárgyalástechnikát a cégvezetőkkel és a szakemberekkel is. Ez egy folyamat volt, ezt iskolában nem tanultam, az élet és a tapasztalat hozta. Autodidakta módon tanultam” (Marcell). A tapasztalati tanulást sokszor egészítették ki hosszabb-rövidebb, de már célzott képzések és tréningek, amik sokszor adtak újabb ötleteket, és hatottak inspirálólag a vállalkozókra. „Közben mi képeztük magunkat, és elmentünk egy értékesítési tanfolyamra, meg aztán egy vállalatvezetői tanfolyamra, és rájöttünk arra, hogy az a rengeteg okosság, ami az értékesítés kapcsán elhangzott, nekem nagyon megtetszett” (Vendel).

A vállalkozói kompetenciák megszerzésének csatornái

A vállalkozók számára a tanulási lehetőségek sokszor nem adták magukat egyértelműen. Sok volt a bizonytalanság az autentikus és megfelelő tudás forrásának kiválasztásában. „Én informatikát tanultam, vállalkozást nem. És amit összeszedetet az ember innen, onnan, amonnan, össze tud olvasgatni innen, onnan, amonnan, ha van egy jogász barátja az embernek. ... Sajnos ez a legnagyobb gond, hogy ezt nem is ismerjük jól. A lehetőségeket sem. Meg hogy honnan tudnák mondjuk segítséget kérni. Annyit ismerek, hogy hát hogyha nem megy, akkor kikapcsolom a vállalkozást valameddig, és nem tudom...” (Milán).

Egy fokozatosan bővülő lehetőség a fejlődésre az internet és az online oktatás, az így elérhető tréningek és szakmai anyagok. Ezek révén korábban elképzelhetetlen mennyiségű tudás vált kézzelfoghatóvá, könnyen elsajátíthatóvá, megfizethetővé és akadálymentessé a vállalkozók számára. „És akkor a marketingen keresztül, masternek hívták, tananyagok, meg ilyen személyes márkáépítés, mindenféle. Tehát, egyáltalán a vállalkozás, hogy hogy épül föl, milyen elemei vannak, vállalkozásfejlesztés, mindenféle tananyagokat online, amit úgy éreztem, és volt rá lehetőségem, megvettem, vagy ingyenes izékre irakoztam. Én fektettem ebbe pénzt, mert fontosnak tartom, hogy tényleg, ingyenesekből nem lehet. Több százezer forint benne van így évekre elosztva, mert mondom, ezt valahogy meg kéne csinálni” (Emma).

A nemzetközi jó példák megismerése és az inspiráció szintén sokat jelenthetett egy új üzleti ötlet megfogalmazásában, a személyes és szakmai célok megerősítésében. „Akkor lehetett pályázni, és akkor én átgondoltam, hogy most így, itt van ez a lehetőségem, egy élmény Amerikából. Ha valahol, akkor ott jobban csinálják, mint mi itthon. Beválogattak, kimentem, és csodát láttam. Azt értettem meg, hogy ahhoz képest, amit erről gondoltam, hogy ez, milyen lehetőségeket rejt magában. Százszor nagyobb lehetőségeket tapasztaltam” (Róbert). Sokszor a „szerencse” te-

relte a vállalkozókat a megfelelő képzések vagy nemzetközi ösztönzők felé, utóbbihoz nyilvánvalóan nyelvtudás is kellett. Ez ugyanakkor szintén sok veleszületett fogyatékossgal élő vállalkozónak okozott és okoz nehézséget az oktatási rendszer vagy a nyelvtanítás módszertanának hiányosságai miatt.

4.3. Támogató nevelő, tanár vagy edző szerepe az egyén személyes és/vagy szakmai életútja során

Általánosságban is fontos szempont az iskolai előmenetel során a jó tanári gárda, de a speciális szükségletű fiatalok számára – különösen nehezebb élethelyzetekben – talán különösen is fontos az emberileg is támogató pedagógus jelenléte. A negatív tapasztalat – elsősorban integrációs kontextusban – jelentősen visszavetheti egy fiatal személyiségfejlődését. *„Én szegregált iskolába jártam, ahol voltunk nyolcan az osztályban. És kikerültem onnan tíz év után, tehát ugye két év plusszal, egy olyan osztályfőnökhöz, aki... aki minden volt, csak nem tanár. ... Na, most ő négy év alatt az én önbizalmamat – azt a kis maradék csíráját is – tönkrevágta”* (Rebeka).

A negatív tapasztalatokhoz képest többen említették tanáraikat pozitív kontextusban. Az igazán jó pedagógusok képesek mind személyében megszólítani a fiatalat, mind a tanulást érdekessé, vonzóvá és akadálymentessé tenni. *„Éva néni a saját tesztjét, amit a többiek írtak a nagyteremben őrizet alatt, azt tőlem (szóban) megkérdezte, úgylgy megoldódott ez [vizsga] is, szóval valahogy a jóakarát az abszolút mindig ott volt, ezzel nem volt gond...”* (Bea).

A bizalom és a fiatal képességeibe vetett hit elengedhetetlen előfeltétele annak, hogy szakmai és személyes önbizalma megerősödjön, motivációi fennmaradjanak, és elhiggye, hogy sikeres életpályát futhat be. *„És akkor mondta, hogy «Ugye tudod, hogy egy jó masször nyolcvan százalékban pszichológus is!» És akkor így kinevettem Péter bált, és mondta, hogy «Ne neved, ezt komolyan mondom!» És aztán pár év múlva találkoztam Péter bával, és mondtam, hogy «Ugye tudja, hogy igaza volt?» És akkor így elmondta, hogy «Na ugye?» Szóval az, hogy Péter bá nekem ilyet mondott, és külön a többiektől, ez egy jelzésérték volt így számomra, hogy ő sokat lát bennem.”* (Lilla).

Egy edző mint a testi-lelki jóllét letéteményese szintén jelentős szerepet játszhat egy fiatal életében. Ráadásul a tanult harcművészet átvitt értelemben a hétköznapiakkal való megküzdésben is segítette később az adott vállalkozót. *„Őhözát kérekedtem, elvállalta az edzésemet, ... és akkor végül is ő volt az, ... aki segített megvalósítani egy vak ember álmát. Mert amikor más már lezavart volna a szőnyegről, vagy azt mondta volna, hogy itt a vége, akkor «Gyere, megcsináljuk!», és hát tulajdonképpen egy nagyon alkalmazható harcművészetet tanított nekem.”* (Ábel).

A pozitív tanulási környezet megteremtése szintén fontos pedagógusi feladat, ami motiváló lehet akár egy életen át. A saját tudás vagy készségek próbára tétele egy védett környezetben alapvető pedagógiai eszköz, hiszen a hibákból csak így lehet tanulni. *„Én voltam az első, akit fölshóllítottak. És ötösre feleltem. Még emlékszem arra is, hogy mi volt a kérdés. És engem annyira elindított ez a bizalom, amit kaptam, és ez a sikerélmény, hogy onnantól kezdve én szárnyaltam. Nemcsak így a középiskolában, hanem így az azt követő tanulási helyzetekben is, egyszerűen motiváltságot éreztem abban, hogy fejlesszem magam, mert azt láttam, hogy azért ezt lehet.”* (Rita).

Mások bizalma és az egyén képességeibe vetett hite sok esetben elsődleges, csak ezután tud az önbizalom kialakulni. „*Ahol el kellett hinnem, hogy képes vagyok rá, az Debrecenben volt, ahol bekerültem az angol tanszékre. És elmentünk gólyatáborba, és azt mondta nekem a hallgatói önkormányzat elnöke, hogy olyan nincsen, hogy te nem mászol fát, te nem mész az akadályversenyre. Tessék megcsinálni. És akkor elhittem, hogy képes vagyok rá.*” (Rebeka).

A szakmai előmenetelt a későbbi életpálya során akár a munkahely is támogathatja. Egy megértő főnök jelenléte, mint mentor vagy coach, is döntő lehet. „*Mivel látták bennem a potenciált, ezért ők beiskoláztak engem, kifizették az én marketing-menedzseri diplomámat, és ez, ezért meg én vagyok nekik hálás, mert lehetőséget adtak arra, és soha, soha nem éreztem azt, egy cégnél se, hogy az én kerekesszékem bármiféle hátrányt jelentene.*” (Gréta).

4.4. Pályaorientáció

A vállalkozói életpálya választásával kapcsolatban az interjúalanyok jelentősen eltérő tapasztalatokról számoltak be. Alapvetően úgy tűnik, hogy középiskolájuk vagy felsőfokú tanulmányaik végeztével nem találkoztak olyan pályaorientációs támogatással, ami elősegítette volna őket karriertervek készítésében és a jövővel kapcsolatos megalapozott döntések meghozatalában. Ennek hiánya expliciten is megfogalmazódott az interjúkban. „*Hát, bennünket kell, a mi önbizalmunkat, meg a mi képességeinket feltárni, ebben segíteni, hogy meg tudjuk ideje korán, vagy időben, hogy mire vagyunk képesek, és nem az, hogy mire nem. Most azért változott, meg fejlődhet, de saját képességeinkkel nem vagyunk tisztában. ... Legyen valami olyan, mint egy kompetenciát, ... erősítsük azt, ami ott van bennünk.*” (Emma).

Fogyatékoságok megléte esetén a vállalkozók is érzékelték, hogy fiatal felnőttként jelentősen kevesebb lehetőség áll előttük a pályaválasztás során. Sokszor nem valami mellett, hanem valami ellenében döntöttek a fiatalok. „*Jelentkeztem ugye a Neumannba, a számítógépes szakközépiskola, de nem azért, mert én annyira profinak tartottam volna magamat, de igazából nem volt sok lehetőség egy látás-sérültnek, hogy hova menjen akkoriban. Tanár nem akartam lenni, jogász – Isten őrizz!, sima gimnáziumba miért menjek, és akkor jött a lehetőség a számítógépes szakközépben, hogy lehet jelentkezni.*” (Roland).

A vállalkozók ugyanakkor jellemzően nem külső kényszerek hatására választottak szakmai pályát maguknak. Többen számoltak be arról, hogy saját érdeklődésük és hobbijuk mentén választottak szakmát, és ez természetes folyamatként vezetett a vállalkozási területükhöz is. „*A biológia érdekelt is, meg jártam is harmadik-negyedik gimnáziumban külön biológiai fakultációra, biológiából érettségiztem, és akkor volt a Vakok Szövetségében, meg az ORFI-nak az együttműködésében gyógymasszőr képzés, gyengén látóknak, vakoknak külön, és akkor én jelentkeztem.*” (Lilla).

Egyesek nem látnak összefüggést a vállalkozási területük és a végzettségük közt. Leginkább a korlátozott lehetőségeik közül való kitörésként választották végül a vállalkozást. „*Iskolákat elvégeztem, aztán nem akartam gyárban dolgozni aprópénzért, akkor szerettem volna egy kicsit jobban keresni, akkor került az az ötlet a fejembe, hogy megtanulok egy német technológiarendet, ami egyedi, saját fejlesztésem, és egyedi takarító technológiával dolgozom. A hátrányból előnyt kell csinálni.*” (Jakab).

A pályaválasztásnak számos buktatója lehet. Ebben segíthetnek az adott pályán dolgozó ismerősök, valamint a munkakör személyes kipróbálásának lehetősége. Szerencsés esetben az illeszkedés hiánya gyorsan és végérvényesen megmutatkozik. *„Eredetileg angoltanár akartam lenni, azt is lehet vállalkozásban csinálni. Itt jött be a látássérültség a képbe. Van látássérült angoltanár ismerősöm, nem is egy, de, úgy voltam vele, hogy hát öt év az egyetemen, meg aztán milyen tantárgyak vannak, és inkább elment a kedvem tőle.”* (Maja).

Az iskola és a környezet sokféleképpen volt hatással a vállalkozói karrier választására. Míg egyeseket eltanácsoltak, másokat bíztattak, miközben akár ők magukról nem hitték volna, hogy végül vállalkozóként keresik majd a kenyerüket. *„Mentem a főiskolára, a GDF-re, ott is informatikus mérnöki szakra, de nem gondoltam, hogy ebből vállalkozást fogok csinálni. Sőt... volt egy vállalkozásitanár, aki azt mondta nekem, hogy megadja a hármast, de ígérem meg hogy nem leszek vállalkozó. Ez annyira bennem van.”* (Roland).

A buktatók azonban egyeseknél inkább a rezilienciát, a rugalmasságot erősítik. Másokat a sorstársak motiválnak például önállóságra, a változásokhoz való alkalmazkodásra. *„Jártam az Óbudai Egyetemre, vakoknak szóló számítógépes képzésre. Ott kezdtek el macerálni a többiek, hogy engem mindig kocsival hoz valaki, mint az urát, és akkor elmentem a Vakok Intézetébe, és megtanultam botozni. A cél az volt, hogy ne legyek annyira kiszolgáltatva, ne vonjak el másokat a munkától, oda mehessek, ahova akarok.”* (Viktor).

A karriercélok és magánéleti célok tervezése során többeknél – például állapotromlás esetén – a karrier szerepe egyre fontosabbá vált, átértékelődött. *„Amikor az egyetemen jártam, és közben már nem láttam, akkor igazából azért tanultam annyira jól, mert az már egy olyan területe volt az életnek, ahol már magamat meggyőztem arról, hogy ez azért, ha nem is könnyen, de megy... és igazából nem lehetett azt tudni, hogy lesz-e családom, vagy fogok-e tudni olyan tradicionális érzelmi életet, úgynevezett full life-ot élni, hogy gyerekek, család satöbbi.”* (Bea).

Több esetben megjelent a pályák, végzettségek halmozása is, akár a képességek változása vagy a lehetőségek bizonytalansága miatt. *„Tehát a masszórtanfolyam mellett én készültem a hittanárira, a Pázmányra, tehát hogy akkor felvételire, plusz jártam németre. ... Hogy nem csak, mint sima hitoktató álljak elő, hanem mint egyházjogász is.”* (Lilla).

5. Diszkusszió

Bár a veleszületett fogyatékossgal élők, a közoktatásban sajátos nevelési igényű gyermekek sokszor ún. speciális, szegregált iskolában kezdték tanulmányaikat, többen már felső tagozatban integráló iskolába mentek át. Az integráció és az ebből fakadó – elsősorban pozitív – tapasztalatok jelentős szerepet tölthetnek be a vállalkozók életében. Miközben a többségi oktatási intézmények minőségi(bb) oktatást biztosítottak, és így esélyt a továbbtanulásra, aközben közvetítették azokat a többségi társadalmi normákat is, amelyeket mindenkitől elvártak. A jobb tudásszint, az önismeret és a hatékonyabb alkalmazkodás és együttélés megtanulása mellett a vállalkozók gyerekként és fiatalként olyan kapcsolati hálóra is szert tehettek, ami barátai

és párkapcsolati tőkét jelentett, és akár egész életen át elkíséri őket (Reindal, 2008; Zolnai et al., 2016).

A többségi képzések – előnyeik mellett – számos nehézséget is tartogattak. Az iskolaváltások, előfordult, hogy negatívan hatottak a korábban kialakult barátságokra, a magasabb tanulmányi szinthez mint elváráshoz sokszor nem társult a képzés akadálymentessége, és a többségi pedagógusok sem minden esetben voltak megértők és támogatók. A nehézségek ugyanakkor megedzették a későbbi vállalkozókat, és az évek során kialakult megküzdési formák olyan szinten épültek be a hétköznapi és munkatevékenységeikbe és életvitelükbe, hogy egyeseknél a vállalkozói identitás akár a fogyatékos identitást is képes volt felülmúlni (Hidegh et al., 2023). Ugyanakkor az integráció nem elsősorban intézményi kérdés, a többségi társadalomban való boldoguláshoz számos egyéb tényező is hozzájárul(hat).

Az 1989/90-ben történt rendszerváltás nyomán fokozatosan kiépülő piacgazdaság folyamatosan változó gazdasági környezetében a vállalkozóknak jelentős mennyiségű és nagyon célzott szakmai és vállalkozói tudásra volt és van szüksége (Csákné Filep et al., 2023; Vecsenyi, 2011). Ezt a meglévő formális, intézményi képzések csak részben tudták (és tudják) biztosítani, miközben ennek fontosságát számos, a fogyatékossgal élő vállalkozókra vonatkozó kutatás hangsúlyozza (Dakung et al., 2022; Klangboonkrong & Baines, 2022; Muñoz et al., 2019). Ezért a kutatásunkban megismert karrierutaknál is visszatérő elem a nem-formális és informális úton való tanulás és készségfejlesztés. Az interjúalanyok többsége szakmai végzettségét mégis formális képzési keretek közt szerezte, jellemzően felsőfokú szinten. Jellemző ugyanakkor, hogy a magasabb végzettséget sokszor többszöri nekifutással, időben később, vagy akár utólag szereztek, és meglehetősen rugalmasan alkalmazták mind térben, mind időben. Jellemző volt a piaci igényekhez való igazodás is, a szükséges formális végzettség karrierváltásokat és pályamódosításokat (pl. alkalmazottból vállalkozóvá válás, védett munkahelyről elsődleges munkaerőpiacra való váltás) követően való megszerzése.

Ehhez képest a vállalkozói tudást és készségeket sokszor autodidakta módon, informálisan, későbbi, vállalkozói munkáik során sajátították el, munkatapasztalatok és akár a saját káruk révén. Ez nem ismeretlen a szakirodalomban sem: Martin és Honig (2019) hangsúlyozza, hogy a „learning by doing” típusú tanulás különösen értékes és ismerős a fogyatékossgal élő emberek számára, akik gyakran kénytelenek alkalmazkodni a nem az ő igényeiknek megfelelően kialakított környezethez. Ebben különbség mutatkozott a vállalkozói családba született személyek és azok közt, akik csak később orientálódtak az üzleti élet irányába. Ugyanakkor nem mutatkozott nyilvánvaló különbség a humán vagy reál végzettségű vállalkozók életpályájában vagy a női vagy férfi vállalkozói utak keresése és megtalálása közt.

Egy további megfigyelt mintázat, hogy a vállalkozóknál megjelenik a formális tanulóssal szembeni szkepticizmus. Van, aki szerint a vállalkozás leginkább ösztönösségre épül, amit egy iskola sem tanít vagy taníthat. Mások a meglévő tanítási intézmények szintje vagy tanulási tapasztalataik alapján állítják, hogy a gyakorlat, a szakmai vezetők vagy a vállalkozó társak azok, akikről igazán tanulni lehet. Többen ugyanakkor alkalmazotti munkakörükben vagy idősebb rokonok, szülők családi vállalkozásában dolgozva sajátították el olyan alapvető, később a vállalkozásukban kamatoztatott készségeket, mint a szakmai minőség fontossága vagy a vezetői készségek (Renko et al., 2016; Yamamoto et al., 2012).

Az interjúk alapján a vállalkozók szakmai és üzleti pályájukat nem intézményi vagy egyéni pályaaorientáció során találták meg, hanem számos külső és belső tényező együttesen alakította ezen döntésüket. Az interjúalanyok vállalkozásindításában mind negatív, mind pozitív motivációk szerepet játszottak, többben az alkalmazotti munkakörből váltottak az üzleti szférába. A jövedelemszerzésen és a pénzügyi biztonságon túl számos olyan, személyes, belső és ösztönző (*pull*) tényező játszott ebben szerepet, mely az informális tanulás útján való fejlődést és a szakmai és vállalkozói készségek fejlesztését célozta (Dhar & Farzana, 2017; Győri et al., 2019). Ilyen készségek és tulajdonságok voltak a rugalmasság, a pozitív önmeghatározás, a szabadság szeretete, de sokakban fogalmazódott meg az önmegvalósítás és a munkával kapcsolatban egy magasabb szintű elégedettség igénye is. Több vállalkozó kívánt profitorientált vállalkozói tevékenységével (pl. akadálymentes eszközök forgalmazása), önkéntes munkájával (pl. közösségszervezés) vagy szerepmoddellként (pl. fiatal vállalkozóknak mentor) hatást gyakorolni másokra és a környezetére (Atkins, 2013).

6. Következtetések

Írásunkban fogyatékossgal élő vállalkozók iskolarendszerrel, tanulással és a vállalkozói készségek elsajátításával kapcsolatos tapasztalatait, ezek mintázatait mutattuk be. A nemzetközi és a magyar szakmai diskurzus is foglalkozik mind a fogyatékossgal élő emberek iskolai és tanulási tapasztalataival, mind pedig a vállalkozói készségek elsajátításának különböző útjaival. A két terület összekapcsolásával a fogyatékossgal élő vállalkozók unikális tapasztalaira mutattunk rá. Reményeink szerint ez hozzájárulás mind a fogyatékossgatudományi kutatások, mind pedig a vállalkozáskutatás területének eredményeihez.

A vállalkozói készségek elsajátítása a fogyatékossgal élő vállalkozók számára az intézményes keretek között jelentősen korlátozott. Egyrészt a funkcionális vállalkozói tudás oktatása önmagában nem kielégítő, ezen felül pedig a fogyatékossgal élő fiatalok számára a hozzáférés is korlátozott. A szakirodalom azon megállapítása, hogy az érintettek számára kifejezetten fontos alternatíva a vállalkozóvá válás (Martin & Honig, 2019; Yamamoto et al., 2012), még inkább ráirányítja a figyelmet erre a hiányosságra a pályaaorientációs folyamatban.

Az intézményi keretek tekintetében az interjúalanyok tapasztalataihoz képest az elmúlt időszakban érzékelhető némi elmozdulás az integrált oktatás irányába, hiszen nőtt az integrált oktatásban lévők száma (Hegedűs, 2023), azonban ez önmagában – az inkluzív szemlélet és a teljes mértékben hozzáférhető képzési és szabadidős szolgáltatások hiányában – nem megoldás. A kutatás arra is rávilágít, hogy nem az integrált–szegregált oktatási tengely a mérvadó, hanem a többségi társadalomba való beilleszkedés mikéntje és az az inkluzív szemlélet, mely többek közt a vállalkozásfejlesztési szolgáltatásokat, fejlesztési programokat és képzéseket is át kell, hogy hassa. A munkaerő-piaci és társadalmi szerepvállalás megvalósulására a vállalkozói létforma különösen jó közeg, amely mind a vállalkozóktól, mind a vállalkozói ökoszisztéma résztvevőitől rugalmas, kompetens, értékkeremtő résztvevői attitűdöt kíván meg (Csillag et al., 2021).

Ugyanakkor, bár a kutatásban részt vevő vállalkozók magukat nagyrészt sikeresnek gondolják, és elégedettek az elért eredményeikkel, a nehézségekkel való egyéni megküzdés terhére (pl. mentális egészségi problémák, anyagi kockázat) mégis nagyrészt ők viselik (Campbell, 2009). A további, fogyatékossgal élő vállalkozói generációk támogatása érdekében ezért a formális oktatás keretein belül (a közoktatásban, a felsőoktatásban és a felnőttképzés terén is) a képzési szolgáltatásokat szükséges a fogyatékossgal élő vállalkozók sajátos igényeihez igazítani, illetve az informális tanulást többek közt gyakornoki programokkal, szakmai gyakorlattal elősegíteni. Az intézményi oktatás kínálta lehetőségek ugyanis nagyban befolyásolják, hogy a szükséges készségek elsajátítása, fejlesztése terén milyen mértékben kell a későbbiekben a vállalkozóknak erőforrásokat rendelniük saját fejlődésüket támogató formális, nem-formális és informális tanulási megoldásokra. Karrierútjuk során folyamatosan alkalmazkodniuk kell a változó környezethez, de az ehhez szükséges rugalmasságot jellemzően az üzleti szituációkból adódó helyzetek, valamint az újabb és újabb piaci lehetőségeknek való megfelelés igénye fejlesztik, és ezek terelik őket a formális tanuláson túli lehetőségek felé is.

7. Limitációk, kitekintés, köszönetnyilvánítás

Kutatásunk célja a fogyatékossgal élő vállalkozók szakmai és vállalkozói készségeinek feltárása, a pályaorientációjukkal és pályaválasztásukkal kapcsolatos megértés elmélyítése volt. Az eredmények hatókörét egyértelműen szűkíti a kis minta, különösen az egyéb fogyatékossgal (pl. autizmus, pszichés érintettség, siketség) élő vállalkozók jelentősebb bevonásának hiánya és a női vállalkozók alacsony száma.

A fogyatékossgal élő vállalkozók szakmai és vállalkozói kompetenciáinak megismerését célzó kutatások a jövőben számos irányba haladhatnak tovább. Kérdés, hogy a hagyományos nemi szerepek eltérő vállalkozói magatartást eredményeznek-e a nők körében, ehhez hogyan járul hozzá a lányok esetenként eltérő tanulási tapasztalata (Gódány, 2018). Ebben szerepet játszhatnak például a szakmai kapcsolatok/hálózatok (pl. vállalkozói klub), melyek különösen a női vállalkozói szerepmodellek felmutatásában lehetnek fontosak. További érdekes kutatási terep lehet kifejezetten a felsőoktatás szerepének és lehetőségeinek vizsgálata a született fogyatékossgal élő személyek vállalkozási kompetenciáinak, tudásának és hajlandóságának fejlesztésében. Izgalmas kérdés lehet, hogy vannak-e a magyar KKV-k között jellegzetes informális tanulási mintázatai a fogyatékossgal élő személyek által alapított vállalatoknak (Csillag et al., 2019).

A TKP2021-NKTA-44 számú projekt az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapjából nyújtott támogatásával, a Tématerületi Kiválósági Program 2021 (TKP2021-NKTA) pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Irodalomjegyzék

- Angyal, V. (2023). A vállalkozói motivációk és kompetenciák a generációk tükrében. *Közösségi Kapcsolódások*, 2023(1), 173–189. <https://doi.org/10.14232/kapocs.2023.1.173-189>
- Ashley, D. & Graf, N. M. (2018). The Process and Experiences of Self-Employment Among People With Disabilities: A Qualitative Study. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, 61(2), 90–100. <https://doi.org/10.1177/0034355216687712>
- Atkins, S. (2013). A Study into the Lived Experiences of Deaf Entrepreneurs: Considerations for the Professional. *Journal of the American Deafness & Rehabilitation Association (JADARA)*, 47(2), 222–236.
- Bacigalupo, M., Kampylis, P., Punie, Y. & Van den Brande, G. (2016). *EntreComp: The Entrepreneurship Competence Framework*. Office of the European Union.
- Bagheri, A. & Abbariki, M. (2017). Competencies of disabled entrepreneurs in Iran: Implications for learning and development. *Disability & Society*, 32(1), 69–92. <https://doi.org/10.1080/09687599.2016.1268524>
- Bagheri, A., Azizi, M. & Fard, F. M. (2015). Managerial Skills Required by Entrepreneurs with Physical and Mobility Disabilities. *International Journal of Management Sciences*, 5(8), 571–581.
- Botella-Carrubi, D., Ribeiro-Navarrete, S., Ulrich, K. & Blanco González-Tejero, C. (2022). The role of entrepreneurial skills as a vehicle for business growth: A study in Spanish start-ups. *Management Decision*, 62(8), 2364–2387. <https://doi.org/10.1108/MD-02-2022-0161>
- Campbell, F. K. (2009). *Contours of ableism. The Production of Disability and Abledness*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230245181>
- Csákné Filep, J., Radácsi, L., Szennay, Á. & Tímár, G. (2023). *Tenni akarás és megélhetés. Budapesti Gazdasági Egyetem*. https://budapestlab.hu/wp-content/uploads/2023/05/GEM-BGE_2023_web.pdf (2024-06-04).
- Csillag, S., Csizmadia, P., Hidegh, A. L. & Szászvári, K. (2019). What makes small beautiful? Learning and development in small firms. *Human Resource Development International*, 22(5), 453–476. <https://doi.org/10.1080/13678868.2019.1641351>
- Csillag, S., Györi, Z., Kóródi, E., Svastics, C. & Balázs, T. (2020). *Kutatási jelentés—Fogyatékossgal élő vállalkozók helyzete és motivációi Magyarországon*. Budapest LAB Working Paper Series.
- Csillag, S., Györi, Z., Kóródi, E., Svastics, C. & Hidegh, A. (2021). A magyar vállalkozási ökoszisztéma és a fogyatékossgal élő vállalkozók. *Szociálpolitikai Szemle*, 7(1), 25–50. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.3.1>
- Csillag, S., Györi, Z. & Svastics, C. (2019). Long and winding road? Barriers and supporting factors as perceived by entrepreneurs with disabilities. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, 13(1–2), 42–63. <https://doi.org/10.1108/JEC-11-2018-0097>
- Csillag, S., Györi, Z. & Svastics, C. (2020). Vaktában vállalkozni? Fogyatékossgal élő vállalkozók a hazai munkaerőpiacon. *Vezetéstudomány*, 51(4), 26–39. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2020.04.03>
- Csillag, S., Primecz, H. & Toarniczky, A. (2018). Dolgoznánk, ha hagynátok... Megváltozott munkaképességű emberek és a HR-rendszerek. *Vezetéstudomány*, 49(6), 33–45. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2018.06.04>
- Dakung, R. J., Bell, R., Orobias, L. A. & Yatu, L. (2022). Entrepreneurship education and the moderating role of inclusion in the entrepreneurial action of disabled students. *The International Journal of Management Education*, 20(3), 100715. <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2022.100715>
- Demeter, K. (2009). Az egész életen át tartó tanuláshoz szükséges kulcskompetenciák. In Demeter, K. (szerk.), *A kompetencia*. Oktatási Hivatal. <https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/nemzetkozi-kitekintes/eges-eleten-at-tarto>
- Dhar, S. & Farzana, T. (2017). Entrepreneurs with disabilities in Bangladesh: An exploratory study on their entrepreneurial motivation and challenges. *European Journal of Business and Management*, 9(36), 103–114.
- Drakster, T. Z. & Sirec, K. (2021). The Study of Entrepreneurial Intentions and Entrepreneurial Competencies of Business vs. Non-Business Students. *Journal of Competitiveness*, 13(12). <https://doi.org/10.7441/joc.2021.02.10>
- Európai Bizottság (2013). „VÁLLALKOZÁS 2020” CSELEKVÉSI TERV A vállalkozói szellem felélénkítése Európában COM(2012) 795 final (2024-05-18).

- Galvão, A., Marques, C. & Ferreira, J. J. (2020). The role of entrepreneurship education and training programmes in advancing entrepreneurial skills and new ventures. *European Journal of Training and Development*, 44(6/7), 595–614. <https://doi.org/10.1108/EJTD-10-2019-0174>
- Gódány, Z. (2018). Női vállalkozók – kutatási területek. Elméleti áttekintés. *Vezetéstudomány*, 49(4), 58–67. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2018.04.06>
- Győri, Z., Csillag, S. & Svastics, C. (2019). Push and Pull Motivations of Entrepreneurs with Disabilities in Hungary. In Tipurić, D. & Hruška, D. (Eds.), *7th International OFEL Conference on Governance, Management and Entrepreneurship: Embracing Diversity in Organisations*, Governance Research and Development Center (pp. 351–366).
- Hegedűs, R. (2023). Sajátos nevelési igényű gyermekek, tanulók számának területi és statisztikai elemzése. *Educatio*, 32(2), 228–246. <https://doi.org/10.1556/2063.32.2023.2.4>
- Hidegh, A. L., Svastics, C., Csillag, S. & Győri, Z. (2023). The intersectional identity work of entrepreneurs with disabilities: Constructing difference through disability, gender, and entrepreneurship. *Culture and Organization*, 29(3), 226–241. <https://doi.org/10.1080/14759551.2023.2201006>
- Hwang, S. & Roulstone, A. (2015). Enterprising? Disabled? The status and potential for disabled people's microenterprise in South Korea. *Disability & Society*, 30, 114–129. <https://doi.org/10.1080/09687599.2014.993750>
- Jammaers, E., Zanoni, P. & Hardonk, S. (2016). Constructing positive identities in ableist workplaces: Disabled employees' discursive practices engaging with the discourse of lower productivity. *Human Relations*, 69(6), 1365–1386. <https://doi.org/10.1177/0018726715612901>
- Jammaers, E., Zanoni, P. & Williams, J. (2021). "Not all fish are equal: A Bourdieuan analysis of ableism in a financial services company". *The International Journal of Human Resource Management*, 32(11), 2519–2544. <https://doi.org/10.1080/09585192.2019.1588348>
- Kitching, J. (2014). *Entrepreneurship and self-employment by people with disabilities* (Background Paper for the OECD Project on Inclusive Entrepreneurship) [Working Paper]. OECD. <http://www.oecd.org/cfe/leed/background-report-people-disabilities.pdf> (2019-05-24).
- Klangboonkrong, T. & Baines, N. (2022). Disability entrepreneurship research: Critical reflection through the lens of individual-opportunity nexus. *Strategic Change*, 31(4), 427–445. <https://doi.org/10.1002/jsc.2513>
- Komenczi, B. (2001). Az Európai Bizottság memoranduma az egész életre kiterjedő tanulásról. *Új Pedagógiai Szemle*, 51(6), 122–132.
- Kvale, S. (2007). *Doing interviews*. Sage. <https://doi.org/10.4135/9781849208963>
- Kyndt, E. & Baert, H. (2015). Entrepreneurial Competencies: Assessment and Predictive Value for Entrepreneurship. *Journal of Vocational Behavior*, 90, 13–25. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2015.07.002>
- Lukovszki, L. (2017). *Sikeres vállalkozó vagy sikeres személyiség? A vállalkozói jellemvonások vizsgálata a külső tényezők tükrében* [Doktori értekezés]. PE KTK Gazdálkodástani Doktori Iskola.
- Martin, B. C. & Honig, B. (2019). Inclusive Management Research: Persons with Disabilities and Self-Employment Activity as an Exemplar. *Journal of Business Ethics*, 166(3), 553–575.
- Mitchellmore, S., Rowley, J. & Shiu, E. (2014). Competencies Associated with Growth of Women-Led SMEs. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 21(4), 588–601. <https://doi.org/10.1108/JSBED-01-2012-0001>
- Muñoz, R. M., Salinero, Y. & Fernández, M. V. (2020). Sustainability, Entrepreneurship, and Disability: A New Challenge for Universities. *Sustainability*, 12(6), Article 6. <https://doi.org/10.3390/su12062494>
- Muñoz, R. M., Salinero, Y., Peña, I. & de Pablo, J. D. S. (2019). Entrepreneurship Education and Disability: An Experience at a Spanish University. *Administrative Sciences*, 9(2), 34. <https://doi.org/10.3390/ADMSCI9020034>
- Pagán, R. (2009). Self-employment among people with disabilities: Evidence for Europe. *Disability & Society*, 24(2), 217–229. <https://doi.org/10.1080/09687590802652504>
- Prókai, O. & Szerépi, A. (2017). Önfoglalkoztató és teljes munkaidőben dolgozó megváltozott munkaképességű emberek. FSZK.
- Reindal, S. M. (2008). A social relational model of disability: A theoretical framework for special needs education? *European Journal of Special Needs Education*, 23(2), 135–146. <https://doi.org/10.1080/08856250801947812>
- Renko, M., Harris, S. P. & Caldwell, K. (2015). Entrepreneurial entry by people with disabilities. *International Small Business Journal*, 34(5), 555–578. <https://doi.org/10.1177/0266242615579112>

- Renko, M., Harris, S. P. & Caldwell, K. (2016). Entrepreneurial entry by people with disabilities. *International Small Business Journal*, 34, 555–578. <https://doi.org/10.1177/0266242615579112>
- Revita Alapítvány (2019). Útmutató vállalkozói ismeretek oktatásához. YES projekt. www.interreg-rohu.eu.
- Silverman, D. (2008). *Doing Qualitative Research: A Practical Handbook*. SAGE.
- Svastics, C., Hidegh, A. L., Csillag, S. & Győri, Z. (2023). A fogyatékoság és a vállalkozói identitás kapcsolata az interszekcionalitás lencséjén keresztül. *Vezetéstudomány / Budapest Management Review*, 54(10), 29–39. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2023.10.03>
- Vecsenyi, J. (2011). *Kisvállalkozások indítása és működtetése*. Akadémiai Kiadó.
- Vecsenyi, J. & Petheő, A. (2017). *Vállalkozz okosan – Az ötlettől a piacra lépésig*. HVG Kiadó Zrt.
- Wagener, S., Gorgievski, M. & Rijdsdijk, S. (2008). Businessman or Host? Individual Differences between Entrepreneurs and Small Business Owners in the Hospitality Industry. *The Service Industries Journal*, 30. <https://doi.org/10.1080/02642060802624324>
- Wu, W. W. (2009). A Competency-Based Model for the Success of an Entrepreneurial Start-up. *WSEAS Transactions on Business and Economics*, 6(6), 279–291.
- Yamamoto, S., Unruh, D. & Bullis, M. (2012). The viability of self-employment for individuals with disabilities in the United States: A synthesis of the empirical-research literature. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 35(2), 117–127. <https://doi.org/10.3233/JVR-2011-0559>
- Zolnai E., Balogh E., Barnucz N., Fónai M. & Hüse L. (2016). Lehetőség, kihívás vagy akadály? A közoktatás integrációs feladatai – Nemzetközi kitekintés és magyarországi helyzetkép. *Különleges Bánásmód – Interdiszciplináris folyóirat*, 2(2), Article 2. <https://doi.org/10.18458/KB.2016.2.5>

